

П. Л. Яроцький, д-р філос. наук, проф., провід. наук. співроб.
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН СХІДНОЇ І ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ, ЗОКРЕМА УКРАЇНИ, У ФОРМАТІ РЕЛІГІЙНОЇ, ЗМІШАНОЇ, АТЕЇСТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Процес досліджено в контексті проведеного міжнародною мережею католицьких пасторальних теологів опитування в 10 країнах Східної і Центральної Європи, які після тоталітарного соціалізму і державного атеїзму розпочали розбудову своїх церковних структур з конституційними гарантіями свободи совісті й релігійних віросповідань. Серед проблем, які досліджувалися пасторальними теологами, виділено ті з них, які стосуються суб'єктивних уявлень респондентів про їхнє розуміння сутності Бога і важливості релігії для сучасної людини і суспільства. Це дозволило ідентифікувати респондентів як осіб релігійних, нерелігійних і схильних до атеїзму в таких критеріях: відчуття релігійного чи нерелігійного сенсу життя; ставлення до релігійних обрядів і святих таїнств сучасної молоді; розуміння функціонування церкви як конфесійної інституції чи спільноти віруючих зі смисложиттєвим релігійним налаштуванням. Такий формат дослідження дає можливість визначити й ідентифікувати три групи постсоціалістичних європейських країн, які характеризуються пасторальними теологами країнами "релігійної культури", "змішаної культури", "атеїстичної культури". Релігійність населення в цих культурах набуває такої верифікації: релігійний фундаменталізм з консервативним ставленням до ролі релігії в особистому і суспільному житті; релігійний індивідуалізм з байдужим ставленням до релігії і церкви; практичний атеїзм зі зруженим ставленням до релігійного розвитку особистості на ґрунті духовних цінностей, що супроводжується консумпціонізмом, тобто виключно матеріальним розвитком, який замінив ідеологічний марксистський матеріалізм, надавши нерелігійний сенс життя в секулярному світі.

Ключові слова: уявлення про сутність Бога, релігійна ідентичність, сенс життя, релігійна культура, змішана культура, атеїстична культура.

Постановка проблеми дослідження. Велике за обсягом і ґрунтовне за змістом соціологічне дослідження Aufbruch ("Вибух"), у межах якого кількісними і якісними методами (квантативне дослідження), починаючи з 1996 р. до 2010 р., вивчався стан і тенденції розвитку релігійності 10 постсоціалістичних країнах: Литві, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехії, Словаччині, Словенії, Хорватії, Україні, федеративних землях колишньої НДР (Німецької Демократичної Республіки). Це дослідження проводилося за активної підтримки кардинала Кьоніга (Австрія), який заснував товариство "Пасторальний форум" з метою сприяння розвитку католицьких церков у Східній та Центральній Європі, і схвалення кардинала Мирослава Влка, архієпископа Праги.

Пасторальні теологи мали на меті розкрити в колишніх соціалістичних країнах сучасний стан і тенденції розвитку Католицької церкви, який не є продовженням попереднього буття церкви в "єгипетській і вавилонській неволі" (Біблійна характеристика різних підконтрольних і гноблених станів комуністичного утиску), а також не закордонним сучасним запозиченням їхнього розвитку в Західній Європі після II Ватиканського собору (1962–1965). Сучасне академічне релігієзнавче дослідження релігійних процесів у постсоціалістичних європейських країнах розширило і поглибило ідентифікацію цих країн в такому контексті: "країни релігійної культури" (Польща, Литва, Україна, Хорватія, Семигор'я (у Румунії), країни "змішаної культури" (Словенія, Угорщина, Словаччина), країни "атеїстичної культури" (Чехія, Східна Німеччина).

Виклад основного матеріалу. Поглиблюючи у філософських висновках соціологічне дослідження міжнародної мережі пасторальних теологів, у цьому релігієзнавчому дослідженні виявлено, що значна частина населення постсоціалістичних країн вважає себе нерелігійними або ж ніяк не пов'язаними з релігією чи конфесійно не заангажованими. У країнах "релігійної культури" зафіксовано такі вияви релігійності: Польща – 75 % респондентів вважають себе релігійними і водночас 93 % вважають себе приналежними до конкретної конфесії. Тобто формальна конфесійність не пов'язується з релігійною переконаністю значної частини респондентів

(18 %). Відповідно в Литві лише 68 % респондентів вважають себе релігійними із 82 % конфесійно приналежних. У Хорватії відповідно 35 % і 85 %, Румунії (Семигор'я) відповідно 63 % і 97 %. В Україні навпаки: із 55 % респондентів, які вважають себе релігійними, лише 32 % зафіксували свою конфесійну приналежність.

У країнах "змішаної культури": виявлені такі показники релігійно-конфесійної ідентичності: Словенія – 49 % вважають себе релігійними і 66 % зазначили свою конфесійну приналежність. В Угорщині – відповідно 48 % і 60 %, Словаччині – 54 % і 73 %. У країнах "атеїстичної культури": у Чехії 29 % респондентів засвідчили свою релігійну ідентичність і 27 % – конфесійну приналежність. У Східній Німеччині (колишній НДР) відповідно 25 % і 38 %.

Отже, у 9 країнах, окрім України, відсоток респондентів, які засвідчили свою релігійну ідентичність, значно менший, ніж відсоток тих, що назвали свою конфесійну приналежність. У країнах "релігійної культури" різниця між ними становить: у Польщі – 18 %, Литві – 14 %, Хорватії – 50 %, Румунії (Семигор'я) – 34 %. В Україні навпаки, відсоток релігійних, як уже зазначалося, значно перевищує відсоток конфесійно приналежних (на 23 %).

Про що свідчать ці показники? По-перше, виявлений у країнах "релігійної культури" відсоток різниці засвідчує, що багато осіб, які за традицією чи народною культурою дотримуються приналежності до тієї чи іншої конфесії за історично-традиційним переконанням, не є переконаними релігійними послідовниками. Навіть значна частина комуністів і атеїстів у нинішніх незалежних державах, які утворилися після розпаду СРСР, вважає себе православними, прихильниками православно-слов'янської цивілізації, хоча в Бога не вірять, а отже, є "атеїстами і водночас православними". Що стосується України, яка входить до групи країн "релігійної культури", то очевидна суттєва різниця між релігійно налаштованими (53 %) і конфесійно приналежними (32 %) засвідчує, що майже чверть українських респондентів суб'єктивно визнає себе релігійно налаштованими, але не оцерковленими: їх не приваблює інституційно формалізована конфесійна приналежність. По суті, відбу-

вається процес приватизації та індивідуалізації релігії. Залежно від того, як складатимуться обставини їхнього буття, які суспільні, світоглядні чинники впливатимуть на їхній спосіб життя і мислення, неоцерковлені, поза-конфесійні віруючі мігруватимуть чи до групи індиферентних до релігії, чи, зрештою, будуть ресурсом для повнення тих чи інших конфесій. У будь-якому разі їх світоглядний вибір опосередкований не стільки суб'єктивними, як об'єктивними обставинами їхнього життя. Окрім того, такі особистості на релігійно-конфесійному роздоріжжі часто є об'єктами впливу релігійних проповідників, місіонерів, налаштованих на прозелітизм і зваблення таких осіб.

Ще нижчі показники релігійності населення характерні для респондентів країн "змішаної культури" (релігійно-секулярної): Словенія, Угорщина, Словаччина (49–58 %). Найнижчий рівень релігійності виявлено в країнах "атеїстичної культури" – Чехія, Східна Німеччина (25–29 %). Хоча і в цих культурах – змішаній і атеїстичній – простежується така ж тенденція, як і в країнах "релігійної культури": перевищення фіксованої конфесійної ідентифікації над суб'єктивним виявленням своєї релігійності. Таким чином, формалізована конфесійна приналежність домінує над суб'єктивним, усвідомленим виявом релігійності.

Тотальна секуляризація й атеїзація чеського і східнонімецького суспільства, як і поміркована секуляризація в країнах "змішаної культури" (сакрально-секулярної) – незаперечний факт. Такі висновки випливають не тільки з дослідження пасторальних теологів. Про це з тривогою за майбутнє християнства в Європі констатує католицька преса, яка вказує на кілька чинників секуляризації: *по-перше*, історичний синдром несприйняття релігійного світогляду (релігійні гуситські війни у XV ст., які тривали 15 років, і бойові дії у XVII ст., які тривали 30 років в Чехії, забрали понад дві третини населення), який глибоко запав у свідомості всіх наступних поколінь чехів; *по-друге*, вплив європейської секуляризації на створення клімату байдужості до релігії. У Чехії і Східній Німеччині спостерігається, як зазначають у Ватикані, "ляклива побожність", "стриманість індивідуальної релігійності", "мінімізація радикальної відкритості на трансцендентний вимір", які спричинені ненадійністю релігійних інституцій" [15, с. 12–17].

Домінування в суспільних і особистих виявах світського над релігійним посилилось неготовністю церковних ієрархів у Чехії до нових умов, неспроможністю церковних інституцій подолати наслідки комуністичного впливу на релігію і церкву в другій половині ХХ ст. Зрештою, церква в цій же Чехії зіткнулася з абсолютною байдужістю вже демократичної влади до релігійних проблем. Уряд і народ Чехії ставлять перед собою більш актуальні завдання: подолати соціальну нерівність і досягти рівня розвинених країн Європи. Релігія в країні високої культури Кафки, Дворжака, Гавла опинилася на периферії як суспільної, так й індивідуальної свідомості. Ця тенденція простежується у ставленні різних вікових груп населення до релігії. У країнах "атеїстичної культури" на питання "Важлива чи неважлива релігія для людини і суспільства" отримані такі результати опитування. У Східній Німеччині (колишній НДР) "релігію вважають для себе неважливою" 67 % опитаних 18–30-річних, 55 % 31–59-річних, 25 % 60–65-річних. У Чехії – відповідно 45 %, 35 %, 15 %. У країнах "змішаної культури" релігію вважають "неважливою для людини і суспільства": в Угорщині – 40 % 18-30-річних, 22 % 31-59-річних. У Словаччині ставляться до релігії як "неважливої для

себе" 40 % 18–30-річних, "важливою для себе і суспільства" визнали лише 3 % 31–59-річних, 25 % 60–65-річних. У Словенії "ставляться до релігії як неважливої" відповідно 22 %, 25 %, 7 %.

По-різному роль релігії в суспільстві та її місце в особистому житті оцінюється в країнах "релігійної культури". У Польщі "релігію визнають важливою" 26 % 18–30-річних, 39 % – 31–59-річних, 58 % 60–65-річних. У Румунії відповідно 28 %, 58 %, 85 %. У Литві відповідно 22 %, 24 %, 53 %. В Україні релігію "важливою для людини і суспільства" визнали 25 % 18–30-річних, 33 % 31–59-річних і 48 % 60–65-річних.

Пояснення цих результатів дослідження пасторальними теологами. Працюючи безпосередньо з респондентами в парафіях, знаючи ситуацію, що склалася в церкві, так би мовити, із середини, їхня аналітика цих тенденцій зводиться до такого:

- у поколіннях, свідомість яких формувалася в період панівного соціалізму та атеїзму, накопичувалося ігноративне щодо релігії і церкви ставлення, яке зберігається й в умовах демократії та свободи релігії;

- коли релігія стала складовою частиною шкільної програми, викладачі релігії все частіше почали відчувати труднощі, коли учні старших класів, найчастіше професійно-технічних училищ, не цікавляться релігією і навіть відкидають її;

- катехізація зведена до викладання традиційного релігійного курсу, а іншим її формам не надається належної уваги, оскільки відповідальні церковні особи (єпископи і священники) вважають їх менш важливими;

- загалом виявляється людська поверховість і байдужість та "гріхове протиставлення Богові", що засвідчує відсутність відчуття людської близькості, підтримки та солідарності в церковній спільноті.

Різноаспектне відчуття релігійного сенсу життя широко наявне в різних країнах "релігійної культури" (Польщі, Литві, Україні, Хорватії, Семигор'ї (Румунія). У країнах "атеїстичної культури" (Східна Німеччина і Чехія), а також у країнах "змішаною культури" (Словенія, Угорщина, Словаччина), соціологічним дослідженням виявлено небагато осіб, які надають своєму життю релігійний сенс. По суті, у відповідях респондентів домінує поняття "власний сенс". Респонденти, які самотійно (без Бога) визначають сенс свого життя, у більшості країн становлять понад 60 %.

Отже, наявні два основних типи "розуміння сенсу життя": з одного боку, респонденти, які надають життю релігійного сенсу, а з другого, – респонденти, які наповняють на самотійному визнанні цього поняття, тобто створюють свій власний сенс буття. Це означає, що релігійний і власний сенс життя сприймаються як дві взаємно протилежні альтернативи.

Релігійний сенс життя в цілому характерний для країн "релігійної культури": Польщі – 72 % респондентів, Литві – 63 %, Хорватії – 78 %, Румунії (Семигор'я) – 80 %. У країнах "змішаної культури" показник релігійного сенсу життя серед респондентів значно нижчий: Словенія – 32 %, Угорщина – 34 %, Словаччина – 50 %. У країнах "атеїстичної культури" закономірно він найнижчий: Східна Німеччина – 18 %, Чехія – 22 %. В Україні виявлено таке ставлення до сенсу життя: релігійне в понад 60 %, одночасно власний сенс фіксується у 78 % респондентів і відсутність будь-якого сенсу життя у 22 %. Сумарна (100 %) неспіввідносність респондентів релігійного і власного сенсу життя (60 % + 78 %) пояснюється тим, що частина населення поєднує як релігійний, так і власний сенс свого земного буття.

Пасторальні теологи звернули увагу на нові явища у сфері релігійності в постсоціалістичних європейських країнах після політичних змін кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. Релігійність нової епохи зазнає не лише трансформацій, а й істотної деформації. Все більше людей вірять у найрізноманітніші надприродні сили й енергетичні сфери: читають гороскопи, шукають порад у біоенергетиків і ясновидців, приділяють велику увагу темам альтернативної медицини та парапсихології, займаються йогою та медитацією, захоплюються видіннями, формулюють своє розуміння життя за допомогою переконань буддизму та індуїзму, передовсім вірять в реінкарнацію як можливість багаторазової самореалізації, захоплюються давніми та новими міфами, і саме в них знаходять шукану цілісність і сенс життя [1, с. 82].

Нетрадиційне розуміння й уявлення сутності Бога.

Як на Сході, так і на Заході, посилюються на ті ж самі причини, які викликають подібну тенденцію: проводячи соціологічне дослідження стану релігійності в країнах постсоціалістичної перебудови, пасторальні теологи дійшли висновку, що "не зважаючи на потужну релігійну хвилю, що пройшла в цих країнах, спостерігається зростання схильності самостійно проектувати власне, особисто сформоване, а не церковне, уявлення про Бога". Несподіваністю цього процесу є той факт, що не лише віддалені від Церкви особи, а й члени Церкви, які формують своє власне уявлення про "Іншого Бога", ніж його традиційно представляє Церква "з раєм для праведників і пеклом для грішників". А отже, пошуки "цілком іншого Бога", ніж його представляє Церква, дозволили пасторальним теологам з'ясувати, що в постсоціалістичних країнах Східної і Центральної Європи уявлення про Бога, згідне зі вченням Церкви, мають лише 27 % респондентів, а власне уявлення про Бога – 45 %, не можуть визначитися в тому, чи є вони релігійними – 10 %, вважають себе нерелігійними – 13 %, атеїстично налаштовані – 15 %.

У країнах "релігійної культури" ставлення до сутності Бога самих віруючих, які вважають себе членами церкви, викликало тривогу в пасторальних теологів. А вже в провідній країні "релігійної культури" Польщі лише 40 % мають сформоване уявлення про сутність Бога згідно із вченням церкви, 15 % вважають себе нерелігійними, 45 % респондентів зацікавлені визначенням свого особистого ставлення до розуміння сутності Бога не вірять у Бога – 15 %. У Литві ця ситуація характеризується в такій відповідності – 39 %, 43 %, 11 %; у Румунії відповідно – 25 %, 57 %, 18 %; У Хорватії – відповідно 31 %, 53 %, 17 %; в Україні – відповідно 32 %, 43 %, 15 %.

У країнах "змішаної культури" виявлені такі результати цього контенту дослідження: в Угорщині лише 15 % респондентів мають сформоване уявлення про Бога, яке відповідає вченню церкви, 55 % мають власне уявлення, 9 % не зацікавлені ставленням до розуміння сутності Бога, 22 % респондентів вважають себе нерелігійними. У Словаччині – відповідно 16 %, 47 %, 15 %, 22 % респондентів, Словенії – аналогічно 15 %, 53 %, 13 %, 19 % респондентів.

У країнах "атеїстичної культури" виявлено така модифікована самооцінка Бога: у Чехії 10 % респондентів уявляють сутність Бога згідно з вченням церкви, 34 % мають власне уявлення про Бога, 9 % не можуть визначитися, чи є вони релігійними, 35 % вважають себе нерелігійними, 12 % вчення про Бога вважають самообманом; у Східній Німеччині – відповідно 9 %, 24 %, 19 %, 42 %, 15 % респондентів. Аналізуючи ці результати дослідження, необхідно звернути увагу на групи респондентів,

які мають "власне (не церковне) уявлення про Бога", і тих респондентів, які "не можуть визначитися як релігійні особи". Таких загалом 55 %. Отже, це неоцерковлені люди, хоча, можливо, значна частина з них й інколи відвідує церкву, але зрозуміло, що вони не є "співчасні члени церкви", оскільки не сприймають канонічну, основоположну характеристику християнської релігії – віровчення про Бога. Саме альтернативне, позацерковне уявлення про Бога найбільше турбує пасторальних теологів, оскільки, як вони вважають, "йдеється про перероблення та, зрештою, про сурогат християнства" [13].

З цього приводу ще більше широкомасштабно і поглиблено, з урахуванням панівної тенденції не лише в постсоціалістичних країнах Східної і Центральної Європи, а й взагалі у всій колишній християнській Європі, висловився в 2012 р. тодішній папа Бенедикт XVI. Доцільно детально процитувати його переконливий і тривожний висновок: "Сьогодні гостро стоїть проблема Бога, який, по суті, усувається з горизонту віри і життя. Багато осіб навіть згадка про Бога супроводжується байдужістю, замкненістю або запереченням. Віра в Бога зіпхнута до суб'єктивного трактування як проблеми приватної, необов'язкової і цілком відкинутої з суспільної свідомості. Це спричинило "кризу серця, не відкритою до Бога", яка нині ранить Європу, оскільки є кризою духовною і моральною. У теперішній час, коли Бог став для багатьох "великим Незнайомцем", а Ісус Христос сприймається як постать з минулого, Церква не може відновити місійну діяльність без відновлення якості віри і молитви. Ми не зможемо віднайти людей для усвідомлення істини Євангеліє, якщо самі першими не повернемося до глибокого досвіду Бога в самій Церкві. Звідси випливає наше завдання "нової евангелізації спочатку самої Церкви, а після цього світу" [13].

Схильність до "практичного атеїзму". Із цього контенту "Апостольського листа" можна впевнено зрозуміти, чому в країнах Східної і Центральної Європи є велика група людей, виявлена соціологічним дослідженням пасторальних теологів, які відкрито охарактеризували себе "атеїстами або схильними до атеїзму", відсоток яких навіть у країнах "релігійної культури" постійно збільшується: у Польщі – 15 % респондентів, Румунії – 10 %, Хорватії – 12 %, Литві – 15 %, Україні – 17 %. Значно більший цей показник у країнах "змішаної культури" – Словенії 48 %, Угорщині – 50 %, Словаччині – 27 %. Водночас цей відсоток відвертих атеїстів або схильних до атеїзму домінує в країнах "атеїстичної культури": Чехії – 68 %, Східній Німеччині – 75 %.

"Практичний атеїзм" – термін, який нещодавно за понтифікату Бенедикта XVI (2005–2013) внесено до понятійно-категоріального словника Ватикану. Фактично цей феномен виник і почав активно використовуватися Апостольською столицею в останні 20 років. У цьому понятті охарактеризоване таке явище, як заміщення колишнього атеїстичного матеріалізму – ідеології періоду тотального соціалізму – іншою ідеологією, яка і характеризує суспільство, просякнуте секуляризмом і консумпціонізмом (світськістю і споживатством). Це явище, починаючи з кінця ХХ – початку ХХІ ст., поступово набувало широкого розвитку в Західному світі. У постсоціалістичних країнах Східної і Центральної Європи воно сформувалося в умовах демократії та свободи світоглядного і віросповідного вибору. По суті, свобода сповідувати будь-яку релігію обернулася також свободою не сповідувати жодної релігії. Разом з відновленням релігійної культури, заглушеної в цих країнах під час соціалізму, формується культура світськості у

ставленні до релігії: вільне і необов'язкове сприйняття будь-якої конфесійної співпричетності; бажання жити так, щоб релігійна віра і сенс та спосіб життя не йшли паралельно і навіть не перетиналися на життєвому шляху.

Таке ставлення до релігії найбільше турбує Католицьку церкву, а, зрештою, православні й протестантські церкви, оскільки "пересуває релігію у приватну, необов'язкову і абстрактну сферу". Тобто створюється новий тип світської культури – не релігійної і не антирелігійної, але без особистого усвідомлення релігійної віри і надії, що, зрештою, формує "схильність до побутового атеїзму". Власне, на цьому загострив увагу папа Бенедикт XVI (2005–2013) під час свого візиту до Чехії на месі в м. Брно 27 вересня 2009 р.: "Тип культури, у якій живе ваша країна, є великим і багатозначним радикальним викликом для віри. По суті, віра у теперішній час зазнала своєрідного "пересування", оскільки її зіпхнуто у приватну і абстрактну сферу, під час коли у практичному і публічному житті сформувалося довір'я до наукового прогресу і відбувається відхід від християнства, що є повторним падінням до язичництва. Основні елементарні вияви християнства позабуті або просто не помічаються, відбувається занепад катехизації та християнського виховання молоді. Все це разом веде до глибокої кризи релігійної ідентичності, так що вже починають говорити про своєрідне віровідступництво Європи" [13]. Ці проблеми в церковно-релігійній сфері, як зазначають пасторальні теологи, мають своє передовсім соціальне коріння: "Релігійна байдужість спричинена бідами та проблемами сьогодення, а саме: невпорядкованим використанням матеріальних благ та незначною увагою до бідності в різних її виявах, передовсім безпорадністю та байдужістю багатьох "мужів Церкви" до розпачу багатьох людей, які потрапили у скрутне становище" [13].

Ставлення до релігійної обрядовості і святих таїнств. Під час комуністичної влади атеїстична пропаганда і атеїстичне виховання молодого покоління концентрувалися на запровадженні так званої "соціалістичної обрядовості" як засобу подолання релігійності. Світська трансформація релігійних обрядів і ритуалів однозначно мала на меті послаблення впливу церкви в ситуаціях і подіях їхнього життя зі святими таїнствами і спрямованістю на майбутнє життя, зокрема сподівання сімейного щастя, особистої і родинної благодатності. Тому дотримання церковного обряду хрещення немовлят, а іноді й дорослих, найбільше турбувало комсомольських і партійних очільників, оскільки неподолання цього обряду як релігійного впливу на їхніх територіях і контролюваних ними об'єктах і організаціях оцінювалося як професійна партійна і пропагандистська їхня неспроможність у боротьбі з релігією. Маючи це на увазі, пасторальні теологи зазначають, що "смислотвірні й екзистенційні порogi" (хрещення, миропомазання (у католиків), церковне вінчання, причастя і на завершення життя – церковний обряд поховання – це "міцний стимулятор збереження традиційної християнської релігійності" у тоталітарній комуністичній епосі.

Пасторальні теологи в результаті проведеного ними вже в постсоціалістичних європейських державах дослідження все ж дійшли висновку, що "антирелігійні заходи комуністичних режимів не залишилися безрезультатними". У всіх постсоціалістичних країнах, окрім України, серед молоді констатується спад бажання брати участь у релігійних обрядах, пов'язаних з "переломними моментами життя". Після політичних змін минулого століття ситуація зі ставленням молоді до релігійних обря-

дів ще більше ускладнилася, оскільки комуністичну й атеїстичну пропаганду у впливі на молоде покоління замінила ще з більшим успіхом секуляризація і глобалізація: "Церква в постсоціалістичних країнах Європи не може рахуватися з тим, що після відміни світських антирелігійних обрядів, як вважають пасторальні теологи", увага до сприйняття і необхідного практикування релігійних обрядів автоматично закоринється" [13].

Пасторальним дослідженням зафіксована така зацікавленість і прив'язаність до релігійних обрядів у віковій групі 18–31 років у сучасних країнах "релігійної культури": Польщі (хрещенням – 73 %, церковним шлюбом – 78 %, церковним похороном – 83 %); Литви відповідно – 81 %, 80 %, 69 %; Румунії відповідно – 88 %, 85 %, 82 %; Хорватії відповідно – 88 %, 85 %, 82 %. У країнах "змішаної культури": Угорщини – відповідно 61 %, 51 %, 60 %; Словаччини відповідно 61 %, 49 %, 61 %; Словенії відповідно 48 %, 43 %, 55 %. У країнах "атеїстичної культури": Чехії – відповідно 15 %, 12 %, 21 %; Східній Німеччині відповідно – 8 %, 12 %, 20 %.

Отже, у більшості постсоціалістичних європейських країн секуляризація, по суті, замінила атеїзацію у більш відкритий, не централізований і не обов'язковий тоталітарний, а глобально усвідомлений і секулярно підсилений спосіб. І це стосується не лише країн "змішаної культури" і "атеїстичної культури". Звернемо увагу на перекладу країну "релігійної культури" – Польщу. Архієпископ Варшавський кардинал Казимир Ніча в посланні до священників Варшавської архідієцезії констатував, що "значна частина польського суспільства потребує нової евангелізації, хоча 95 % поляків декларують свою приналежність до Католицької Церкви". Архієпископ обґрунтовує це тим, що "все більше спостерігається відмінність між автентичною вірою та християнською культурою, яка стає заміником віри, зводячи її глибокий сенс до дешевих декорацій та символіки, яка нічого спільного не має з Христом та Церквою". Архієпископ визнав катехизацію учнів у польських школах, по суті, провальною, оскільки "більша половина учнів не знають Христа, не вірять у воскреслого Христа. Учні після катехизації залишаються віддаленими від Церкви і потребують не катехизації, а повернення до віри в Бога і нової евангелізації" [4, с. 2-3].

Виступаючи 8 жовтня 2012 р. на Синоді єпископів у Римі зі звітом від імені єпископів Європи, угорський кардинал Петро Ердоган наголосив, що "найбільш тривожним сигналом для сучасної Церкви є втрата Європою християнської пам'яті та спадщини". Одним із найсуттєвіших факторів дехристиянізації Європи кардинал назвав "третє і четверте покоління прав людини, яке вже немає нічого спільного з християнськими поглядами, цінностями та мораллю" [15, с. 2].

Особливості виявлення релігійності українців та їхнє ставлення до церкви. Україна як країна "релігійної культури" (у визначенні пасторальних теологів) у своєму історичному розвитку пройшла складний шлях релігійної і національної ідентифікації. Це був і поки що залишається надто проблемний шлях, як зазначив відомий український дослідник "проблем української релігійної свідомості" Арсен Річинський (саме так озаглавлена його фундаментальна монографія), у якій досліджується стан і тенденції розвитку української релігійної свідомості, що постійно зазнавала, за визначенням Арсена Річинського, "перетоплювання" у довгому періоді своєї бездержавності. Це "перетоплювання" України здійснювала царська Росія і державна Російська православна церква під омофором імперської

триєдності: "самодержавіе-православіе-народність". Потім продовжувалося це "перетоплювання під орудою тоталітарного радянського режиму, який за допомогою "інтернаціонального і атеїстичного виховання" намагався "перетопити" український народ в "єдиний радянський народ" в атеїстичному суспільстві.

Десятки поколінь українського народу перейшли через це "перетоплювання". І чи реалістично було б сподіватися, що через якихось кілька десятиліть складного періоду становлення незалежної України "відбудеться чудо" всезагального духовного і національного відродження України і української національної ідентичності. Біблійний Мойсей витратив на духовне і національне відродження свого народу 40 років пустельної мандрівки і все ж мети не досягнув. Уся історія єврейського "Богом обраного народу", описана в біблійних книгах Старого Завіту, – це драма безвірства, становлення жорстокого і кривавого монотеїзму і політеїзму, тобто культу єдиного Бога Яхве і язичницьких богів, з незмінною перемогою останніх у формуванні релігійної свідомості цього біблійного народу. Це докладно описано в біблійних пророчих книгах Ісайї і Єремії. Саме такий історичний і біблійний екскурс сьогодні нам потрібний, щоб усвідомлено сприйняти сучасний стан релігійної свідомості українців в умовах його "перетоплювання" ринковою трансформацією суспільства, європейською інтеграцією, глобалізацією і секуляризацією.

Якою ж є релігійна свідомість українців у зазначених ракурсах розвитку сучасної України? Звернемося в цьому випадку до соціологічних досліджень міжнародної мережі пасторальних теологів, а також соціологічних досліджень українського Центру Разумкова, які, по суті, незалежно, але одночасно проводили свої дослідження в Україні в 2011 р. У більшості одержаних результатів і зроблених висновків ці два дослідження збігаються. На перший погляд вражає висока градація релігійності населення України: 82,7 % опитаних в усіх регіонах України засвідчили свою віру в Бога. Одразу зауважимо, що зафіксованого такого високого рівня релігійності населення України немає в жодній європейській країні.

Простежимо вияви релігійності цих 82,7 % опитаних українців, які засвідчили свою віру в Бога, у контексті їхньої есхатологічної і сотеріологічної самосвідомості: в існування безсмертної душі вірять 68,1 %, не вірять 22,8 %; в існування раю – 50,8 %, не вірять – 33,4 %; в існування пекла – вірять 50,1 %, не вірять – 34,4 %; у життя в потойбічному світі після смерті вірять – 50,1 %, не вірять 36,7 %. Разом з цим у чудотворну силу святих реліквій (мощей, ікон, ладанок) вірять 61 %. У "переселення душ після смерті", коли "людина знову народжується в іншій іпостасі", вірять 34,4 % цих респондентів, що засвідчує їхню не християнську, а скоріше буддійську релігійність, яка, до речі, є дуже поширеною серед значної частини населення, здебільшого молоді.

За конфесійною вибіркою в існування безсмертної душі вірять 73,6 % парафіян Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП), 83 % вірян Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), 87,5 % греко-католиків. В існування пекла для грішників вірять відповідно 62,5 %, 60,8 %, 75,5 %. Водночас у нехристиянське вчення про "переселення душ після смерті в інших іпостасях" вірять 40,2 %, 41,1 %, 32,9 % відповідно парафіян УПЦ МП, УПЦ КП і Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Отже, есхатологічна і сотеріологічна християнська самосвідомість віруючих православних і греко-католиків істотно

розходиться з їхньою заявленою вірою в Бога. На запитання, для чого ці люди відвідують свої церкви, отримано такий регіональний зріз відповідей: "щоб спілкуватися з Богом" – на Заході України таких вірян – 64,2 %, у Центрі – 41,3 %, на Півдні – 42,2 %, на Сході – 37,9 %. За конфесійною вибіркою серед вірян УПЦ МП таких 44,2 %, УПЦ КП – 47,2 %, УГКЦ – 67,9 %, які регулярно відвідують церкву. Відвідують богослужіння як "традицію народу" на Заході – 28,9 %, у Центрі – 33 %, на Півдні – 25,9 %, на Сході – 33,5 %. За конфесійною вибіркою серед вірян УПЦ МП таких – 32,6 %, УПЦ КП – 32,6 %, УГКЦ – 34,3 %.

І, зрештою, такий вагомий, з точки зору богословської ідентифікації показник сенсу відвідування богослужінь – сповідатися і причащатися. Таких євхаристійно зорієнтованих вірян на Заході – 38,6 %, у Центрі – 7 %, на Півдні – 11,8 %, на Сході – 14,1 %. За конфесійною вибіркою серед парафіян УПЦ МП таких 17,4 %, УПЦ КП – 26,6 %, УГКЦ – 39,9 %. Отже, ці конфесійні групи вірян можуть бути показником кількості оцерковлених вірян у православних і греко-католицьких громадах, які засвідчили свою причетність із християнським таїнством євхаристії.

Про що свідчать зазначені соціологічні викладки?

Значна частина вірян, які навіть відвідують богослужіння, не сприймають на віру догматичне вчення церкви – таких у різних православних і греко-католицьких церквах – від 23 % до 35 %, тобто третина тих респондентів, які засвідчили свою віру в Бога.

Які висновки впливають з цього дослідження?

Релігійність сучасних українців (як, зрештою, це виявлено в респондентів постсоціалістичних країн Східної і Центральної Європи) втрачає есхатологічну, євхаристичну, сотеріологічну наповненість. Про це переконаливо і влучно сказав Римський папа Іоанн Павло II (1978–2013): "Відійшли в минуле часи, коли на реколекціях і в церковних проповідях "кінцеві питання" ("а що там після смерті") хвилювали віруючих, спонукали їх ставати на коліна, приводили до решіток сповідальниць, володіли спасаючим впливом". Цей папа визнав, що "есхатологія стала байдужою сучасній людині – в нашій цивілізації". Водночас понтифік заявив: "Треба чесно сказати: людина із власним життям, відповідальністю, призначенням, своїм есхатологічним майбутнім, зі своїм раєм, пеклом або чистилищем загубилася, її загубили проповідники, катехізатори, вихователі – вони більше не сміють лякати пеклом. А, можливо, ті, які їх слухали, перестали боятися" [5, с. 227].

Отже, людина сьогоднішньої цивілізації несприятливо ставиться до есхатологічних "кінцевих питань". І ця несприятливість пояснюється передовсім впливом секуляризації і продукованим нею споживацьким сенсом життя, налаштованим на оволодіння благами цього світу, а не потойбічного. Останній (потойбічний) втратив свою актуальність, а тому євхаристійна причетність вірян (сповідь, причастя), яка є визначальними показниками релігійної свідомості, є надто низькою або взагалі відсутньою (нею загалом охоплено – залежно від регіонів і конфесій України – 18–36 % вірян у Бога).

Інші ракурси соціологічних досліджень як пасторальних теологів, так і українського Центру Разумкова, дають достатню підставу для висновку, що релігія не впливає на якість особистого і сімейного життя українців, не виступає формуючим чинником особистості поведінки, суспільної активності, світовідчуття і світорозуміння переважної кількості вірян Православної церкви. Найважливіші якості, які необхідно виховувати в сім'ї,

серед опитаних українців отримали такий рейтинг: працелюбність – 74,8 %, почуття відповідальності – 58,6 %, терпимість і повага до інших – 57,3 %, наполегливість – 45,1 %, бережливість – 42,2 %, вміння тримати себе в товаристві – 42,1 %, незалежність – 32,6 %, слухняність – 20,5 %, релігійність – 16,8 % опитаних в Україні.

Про що свідчать ці рейтинги? По-перше, останнє місце у сфері сімейного виховання – закономірне явище сучасного секуляризованого світу. Українські виміри ролі й місця релігії в сімейній сфері збігаються з європейськими. По-друге, позитивні риси, які впливають на якість сімейного життя, не обов'язково тотожні з релігійністю. Загалом серед різних аспектів суспільного й особистого життя (здоров'я, стосунки в сім'ї, рівень добробуту, цікава робота, самореалізація, суспільне визнання, пошана) релігія за десятибальною шкалою посідає найнижчий бал – 3,87.

Як оцінити цей процес девальвації релігії в особистому і сімейному житті? Про це своєрідно висловився французький письменник Мішель Уельбек. Він вважав, що "сучасна цивілізація – це цивілізація без Бога". "Втрата віри, як втрата таємниці Божественного буття знаменує сучасний культурний виток. Похід до церкви ставиться сучасною людиною в синонімічний ряд з відвідуванням супермаркету, перукарні, місця, де надають послуги. Сучасне суспільство споживання вгамувало Шопенгауєрівську тезу про "світ як волю і уяву". У західній людині ліберальні цінності знищили центральний вектор екциденталізму – логіку героїзму і релігійний екстаз".

Отже, для української людини, її сучасної суспільної свідомості не стільки релігія, а церква, не есхатологічна і сотеріологічна цінність релігійного світогляду, а обрядово-святкова, національно-звичаєва, суспільно функціональність церкви є привабливою і необхідною; 70,8 % опитаних вважають, що "церква є одним з чинників відродження національної самосвідомості й культури українського народу"; 55 % респондентів оцінюють сучасну українську церкву як "чинника демократизації суспільства", а 42,4 % переконані в тому, що "церква є вагомим елементом політичного життя".

Таким чином, громадська, суспільна, навіть політично ангажована функція церкви у відродженні самосвідомості українців до вподоби передовсім значної частини української інтелігенції. Чим пояснюється різне ставлення до релігії і церкви? Насамперед тим, що стилістика сучасної релігійності змінилася, вона стала іншою, оскільки акцент ставиться не на традиційну релігійність, а на церкву як важливу суспільну інституцію.

Оцінка опитуваними ролі релігії і церкви в суспільно-політичному житті України охоплює 30-річний період (1991–2020) вільного функціонування церков і релігійних організацій в Україні. І в цьому контексті можливі або занижені, або завищені ролі церкви різними соціально-політичними категоріями респондентів – представників покоління радянської доби і народжених уже в незалежній Україні, тобто репрезентантів суспільно виражених ролей церкви та релігійно звичаєвих віруючих.

Отже, раціонально практичне ставлення до церкви як суспільної інституції з чітко вираженою українською культурою і національною орієнтацією серед значної частини українців є "виявом сучасної, а не традиційної релігійності, що розмежовує, з одного боку, ставлення до релігії, а, з другого боку, ставлення до церкви як національної інституції". Значній частині опитаних до вподоби роль церкви в Україні як важливого чинника демократизації суспільства та відродження національної і

культурної самосвідомості українців. Таким чином, сучасну Україну можна вважати не суцільно релігійною, а "культурно змішаною" релігійною країною.

У сучасній Україні православні віруючі розділені між Українською православною церквою Московської патріархату і автокефальною Православною церквою України. Спільна традиційна есхатологічна і сотеріологічна релігійність у цих умовах не ґрунтується в УПЦ МП на культурній і національній ідентичності українців як визначального чинника формування української самосвідомості, що характерно для УПЦ КП, яка здобула свою автокефалію як Православна церква України.

Висновки

1. За виявленими під час соціологічного дослідження уявленнями респондентів про іне розуміння сутності Бога, судженнями про важливість релігії для людини і суспільства, а також особистої ідентифікації як осіб релігійних, нерелігійних або схильних до атеїзму, відчуттям сенсу життя, ставленням до релігійних обрядів і святих таїнств, розумінням церкви як формальної інституції чи усвідомленої співпричетності єдиновірців отримали характеристику "країн релігійної культури" (Польща, Литва, Україна, Семигорія (у Румунії), "країн змішаної культури" (Словенія, Словачія, Угорщина), "країн атеїстичної культури" (Чехія, Східна Німеччина (колишня НДР)).

2. Дослідження виявило, що відсоток респондентів, які вважають себе релігійними, значно менший, ніж відсоток приналежних до певної конфесії. Це свідчить про те, що багато осіб, які за традицією чи народною побутовою культурою вважають себе належними до конкретної конфесії, за усвідомленими переконаннями не є релігійними особами. За винятком України, де різниця між суб'єктивною релігійністю (55 %) і приналежністю до певної місцевої конфесії (32 %) значно відрізняє Україну від інших країн, оскільки майже чверть опитаних (23 %) за переконанням вважає себе релігійними, але не конфесійно приналежними, тобто не оцерковленими, оскільки їх не приваблює формалізована релігійна приналежність. В інших країнах саме формальна конфесійна приналежність домінує над суб'єктивними, особисто усвідомленими виявами релігійності.

3. Відчуття релігійного сенсу життя відсутнє у значній частині опитаних пасторальними теологами, які традиційно ідентифікували себе як осіб релігійних. У їхніх відповідях все ж домінує "поняття власний сенс". Самостійно (без Бога) визнають сенс свого життя в більшості досліджуваних країн Східної і Центральної Європи. В Україні "релігійний сенс життя" виявлено у 60 % опитаних і водночас у 78 % зафіксовано "власний сенс життя". Різне ставлення респондентів до "релігійного і власного сенсів життя" (60 % і 78 %) пояснюється тим, що частина опитаних поєднує в собі релігійний і власний сенс свого життя.

4. Загалом релігійність людей у постсоціалістичній епосі зазнала не лише трансформацій, а й суттєвих деформацій. Значна частина людей (27 %) вірить у найрізноманітніші природні сили й енергетичні сфери: довіряють гороскопам, шукають поради у біоенергетиків і ясновидців, ворожок, астрологів; приділяють велику увагу альтернативній медицині та парапсихології; займаються йогою та медитацією; захоплюються видіннями; розуміння сенсу життя знаходять за допомогою постулатів буддизму та індуїзму передовсім вірою в реінкарнацію та можливість багаторазової самореалізації в іншому житті; надихаються давніми та новими міфами. Усе це відображає зростання схильності самостійно

проекувати власне уявлення про сенс життя, ігноруючи віру в Бога, а також церковне вчення про Бога.

5. "Практичний атеїзм" – це поняття, яке відображає таке явище, як заміщення колишнього атеїстичного матеріалізму часів соціалізму характерним для сучасного суспільства західного типу секуляризмом і консумпціонізмом (світською і споживанням). Разом з відновленням релігійної культури, заглушеної під час комуністичної влади, у постсоціалістичних країнах Східної і Центральної Європи формується мода на релігійність, яка для більшості її прибічників є формальною і номінальною. У реальному житті ці люди практикують спосіб життя, не сумісний з поняттями Бог і релігія. Необов'язкове виявлення будь-якої конфесійної співпричетності, бажання жити так, щоб релігійна віра та спосіб і сенс життя не йшли паралельно, формують новий тип культури – не релігійної і не антирелігійної, а нейтрально-світоглядної, без особистого усвідомлення релігійних цінностей – віри, надії, любові, що зрештою формує неусвідомлену схильність до атеїзму.

6. Церква стала асоціюватися більше з інституцією, ніж зі спільнотою співпричетних вірян. Церкву традиційно сприймають як публічну, ієрархічну структуровану організацію, що пропонує задоволення традиційних релігійних потреб – охрестити дитину, замовити богослужіння за померлих, можливість обвінчатися, купити і поставити свічку тощо. Отже, значна частина осіб, які вважають себе віруючими, церкву сприймають як звичайний універсам для задоволення традиційних побутових проблем, як установу для виконання замовлень і послуг.

7. Католицька церква в постсоціалістичних європейських країнах, як зрештою, у традиційних католицьких західних країнах, як вважають пасторальні теологи, що проводили соціологічне дослідження, потребує докорінної перебудови. Пріоритети й акценти такої перебудови: наблизити церковну ієрархію до простих парафіян, покінчити з пережитком минулого – "пастирством однієї особи", оскільки "церква – це передовсім спільнота співпричетності вірян, на службі яких повинні буди церковні інституції". Як висновують пасторальні теологи, католицька церква повинна "запроваджувати нові форми і методи віросповідного життя", а саме: співпричетність вірян як членів церкви, рівних з її ієрархами і священниками, замість пірамідальної еклезиології, якій притаманне традиційне панування кліру і триумфалізм ієрархічної церкви як інституції.

8. Отже, ідеться про формування деклерикалізованої і децентралізованої церкви майбутнього, яка не буде продовженням попереднього традиційного її стану, ні закордонним її запозиченням для нових католицьких церков у постсоціалістичних європейських країнах. Таким чином, актуалізується вимога про становлення так званої "периферійної церкви" (до речі, прогнозованої чинним папою Франциском), яка повинна "вписатися у сучасний світ" із подоланням секуляризму, релігійного індивідуалізму, світоглядного релятивізму і практичного атеїзму.

Список використаних джерел

1. Андраш Мате-Тот, Павел Міклушак. Земля, ще не тече молоком та медом. Івано-Франківська теологічна академія, 2004. 82 с.
2. Adoracja Apostolska Evangelii Saudium o gloszeniu Evangelii. Roma, 2013. № 8-9.
3. Єпископський Синод Instrumentum Laboris. Vaticana, 1999.
4. Католицький вісник. Київ, 2009. № 17. С. 16-17.
5. Папа Іоанн Павел II. Переступить порог надежды. М., 1995. 227 с.
6. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). 2008. № 9.
7. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). 2008. № 7-8.
8. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). 2007. № 2.
9. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). 2008. № 1.
10. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). 2009. № 11-12.
11. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). 2013. № 8-9.
12. Porta fidei – Двері віри // Католицький вісник. Київ, 2012. № 12. 131 с.
13. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). 2012. № 7-8.
14. Саверіо Гаєта. Франциск, папа: життя і виклики. Львів: "Свідчачо", 2013. С. 2-3.
15. Церква сьогодні // Католицький вісник. Київ, 2012. С. 2.

References

1. Andrash Mate-Tot, Pavel Mikluschak. Zemlya, sचे ne teche molokom ta medom. – Ivano-Franklvska Teologichna Akademya, 2004. s. 82.
2. Adoracja Apostolska Evangelii Saudium o gloszeniu Evangelii. – Roma, 2013. – # 8-9.
3. Episkopskiy Sinod Instrumentum Laboris. – Vaticana, 1999.
4. Katolitskiy vlsnik. – Kiyiv, 2009. –#17. – s. 16-17
5. Papa Ioann Pavel II. Perestupit porog nadezhdyi. – M., 1995. – с. 227.
6. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). – 2008. – # 9.
7. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). – 2008. – # 7-8.
8. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). – 2007. – # 2.
9. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). – 2008. – # 1.
10. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). – 2009. – # 11-12.
11. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). – 2013. – # 8-9.
12. Porta fidei – Dverl vlri // Katolitskiy vlsnik. – Kiyiv, 2012. –#12. s. 131.
13. L'Osservatore Romano (wyd. pol.). – 2012. – # 7-8.
14. Saverlo Gaeta. Frantsisk, papa: zhiytta i vikliki. – Lvlv: "Svldchado", 2013. – s. 2-3.
15. Tserkva sogodnl // Katolitskiy vlsnik. – Kiyiv, 2012. – s. 2

Надійшла до редколегії 11.11.22

Petro Yarotskyi, Dr. Sci. (Philos.), Prof., Leading Researcher
H. S. Skovoroda Institute of Philosophy
The National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

TRANSFORMATION OF THE RELIGIOSITY OF THE POPULATION OF POST-SOCIALIST EASTERN AND CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES IN THE FORMAT OF RELIGIOUS, MIXED, ATHEISTIC CULTURE

This process is studied in the context of a survey conducted by the international network of Catholic pastoral theologians in 10 countries in Eastern and Central Europe, which after totalitarian socialism and state atheism began the creation of constitutional guarantees of freedom of conscience and religion. Among the problems studied by pastoral theologians, we highlight those that relate to the subjective perceptions of respondents about their understanding of the essence of God and the importance of religion for modern man and society. This allowed identifying the respondents as persons of religious, non-religious and atheistic tendencies such as: a sense of religious or non-religious meaning of life; attitude to religious rites and holy sacraments of modern youth; understanding the functioning of the church as a confessional institution or community of believers with a meaningful religious attitude. This format of research made it possible to study and identify three groups of post-socialist European countries, which are characterized by pastoral theologians as the countries of "religious culture", "mixed culture", "atheistic culture". The religiosity of the population in these cultures acquires the following verification: religious fundamentalism with a conservative attitude to the role of religion in personal and public life; religious indifferentism including indifference to religion and the church; practical atheism with a narrowed attitude to the religious development of the individual on the basis of spiritual values, accompanied by consumptionism, i.e. exclusively material development which replaced ideological Marxist materialism, giving a non-religious meaning to life in the secular world.

Keywords: idea of the God's essence, religious identity, meaning of life, religious culture, mixed culture, atheistic culture.